

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 2(5).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Филология фанлари

ЎЗБЕК ТИЛИДА ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ СОҲАСИГА ОИД ТЕРМИНЛАР ВА УЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Исанова Феруза Тулқиновна

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети мустақил изланувчиси

ТЕРМИНЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА И ИХ ОБРАЗОВАНИЕ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Исанова Феруза Тулқиновна

Независимый соискатель Узбекского государственного университета мировых языков

TERMS OF INTERNATIONAL LAW AND THEIR FORMATION IN THE UZBEK LANGUAGE

Isanova Feruza

Independent researcher, Uzbek State University of World Languages

Аннотация: Ушбу мақолада халқаро ҳуқуқ терминологиясининг ўзига хос жиҳатлари, ўзбек тилида тез-тез учрайдиган ва яққол кузатиладиган терминлар яслишининг асосий усуллари ўрганилган. Терминлар шаклланишининг аффиксация ва синтактик усуллари таҳлил қилинган.

Ключевые слова: термин, халқаро ҳуқуқ, аффиксация, синтактик усул, лексикализация.

Аннотация: В статье исследуется специфика терминологии международного права, основные способы терминообразования, которые наиболее часто и вытукло наблюдаются в узбекском языке. Анализируются такие методы как аффиксация и синтактический метод терминообразования.

Ключевые слова: термин, международное право, терминообразование, аффиксация, синтактический метод, лексикализация.

Abstract: *The article examines the specifics of the terminology of international law, the main methods of term formation, which are most often and prominently observed in the Uzbek language. Such methods as affixation and the syntactic method of term formation are analyzed.*

Key words: *term, international law, term formation, affixation, syntactic method, lexicalization.*

Ҳозирги кунда ҳуқуқнинг алоҳида соҳаларига оид, жумладан халқаро ҳуқуқ соҳасига оид лексик бирликларни тадқиқ этиш ўта долзарб мавзулардан бири бўлиб қолмоқда. Бу каби зарурат аввало, давлатлар ва халқлар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий, маданий, илмий алоқаларнинг шиддат билан ривожланиши, инглиз тилининг нафақат Бирлашган миллатлар ташкилотининг, балки бошқа халқаро ташкилотларнинг расмий тили сифатида кенгайиб бориши билан белгиланади.

2022–2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясининг еттинчи йўналиши мамлакатимиз хавфсизлиги ва муҳофаза салоҳиятини кучайтириш, очик, прагматик ва фаол ташқи сиёсат олиб боришни назарда тутди. Ушбу йўналишда белгиланган мақсадлардан бири – бу Ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолиятнинг норматив-ҳуқуқий базасини ҳамда халқаро ҳамкорликнинг шартномавий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришдан иборат [8]. Тараққиёт стратегиясининг еттинчи йўналишида белгиланган ушбу ва бошқа мақсадлар халқаро ҳуқуқ билан узвий боғлиқдир.

Табиийки, ушбу ҳолатлар филология фани вакиллари олдида ҳам қатор вазифаларни юклайди. Буларнинг энг муҳими – халқаро ҳуқуқ соҳасида юзага келаётган қатта миқдордаги терминологик ва лигвистик бирликларни қиёсий ўрганиш ҳисобланади.

Халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминларни ўрганишдан олдин “термин” категориясига аниқлик киритиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада кўплаб тадқиқот ишлари ўтказилган бўлиб, турли таърифлар берилганлигини таъкидлаш жоиз.

«Термин» лексемаси латинча «terminus» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «охири», «чек», «чегара», «тугаш» деган маъноларни билдиради»[1; С.215]. Термин категориясини диссертация тадқиқоти доирасида таҳлил қилган П.Нишонунинг таъкидлашича «Термин – тузилишига кўра сўз ёки сўз бирикмаси бўлиб, семантикаси жиҳатидан махсус соҳа доираси билан чегараланган ва шу соҳага оид тушунчани ифодаловчи лексик бирликдир»[6;26].

С.П.Хижнякнинг фикрича, терминлар қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши лозим:

1. Ягона, яъни муайян қонун ёки бошқа норматив ҳужжатда бир хил

маънода қўлланиши, бир тизим доирасида ягона маънони ифодалаши лозим;

2. Қонун ижодкори томонидан фақат муайян ҳолат учун кашф этилмасдан, аксинча умумэътироф этилган бўлиши лозим, терминни қандайдир алоҳида маънода қўллаш мумкин эмас;

3. Барқарор бўлиши, яъни терминнинг мазмун ва маъноси контекстга боғлиқ равишда ўзгармаслиги лозим;

4. Муайян тизимдаги бошқа терминлар билан мантикий боғланган бўлиши;

5. Касбий соҳа доирасида қўлланиши [10; 137].

Демак, илм-фан, техника, қишлоқ хўжалиги ва санъатга оид тушунчаларнинг аниқ номини билдирувчи бир маъноли сўз ва бирикмалар *терминлар* дейилади.

Терминга берилган таърифларни таҳлил қилиб, термин ҳам сўз, аммо у одатдаги сўзлардан маъносининг аниқлиги, бир маънолилиги билан фарқланишини кўрсатиб ўтиш мумкин. Сўз кўп маънога, яъни қўшимча маъноларга эга бўлади, лекин термин бундай хусусиятга эга эмас. Термин маълум соҳада, шу соҳа вакиллари нутқида қўлланилади. Масалан, халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминлар: *геноцид, терроризм, халқаро суд ва ҳ.к.*

Шу ўринда, фанда *термин* сўзи билан бирга *атама, истилоҳ, номенклатура* сўзлари ҳам қўлланилаётганлигини кузатиш мумкин. Ҳатто, ушбу сўзларни бир хил маъноли категориялар деб талқин қилиш ҳолатлари ҳам мавжуд, ваҳоланки улар бир-биридан фарқланади.

«Атама» сўзи кенг маънода қўлланилиб, географик объектлар, атоқли номларга нисбатан қўлланилса, «истилоҳ» сўзини эса асосан тарихий мавзулардаги матнлар (масалан: адабиёт тарихи, Шарқ фалсафаси)да бемалол қўллаш мумкин. С. Усмоновнинг фикрича, атама сўзининг маъноси термин сўзининг маъносига нисбатан кенг бўлиб, у барча нарсаларнинг номи сифатида тушунилади, термин эса муайян бир тор соҳада қўлланувчи расмийлашган сўздир. Шу маънода, термин тушунчаси «атама» тушунчасининг ичига кирувчи илмий-луғавий бирликдир[9; 28].

Профессор О.Ахмедов ўз тадқиқот ишида «термин», «атама», «истилоҳ», «номенклатура» тушунчаларини фарқлаб, «Терминлар аслида лексик-семантик жиҳатдан умумадабий қолипга эга бўлиб, улар умумхалқ тилига муайян терминологик тизим орқали ўтади. Зеро, терминлар ва умумистеъмолдаги сўзлар бир-бирини тўлдирадиган лексик бирликлардир»-деб таъкидлайди [3; 21].

Номенклатура тушунчасига энциклопедик луғатда «Номенклатура (лот: *nomenclatura*) - рўйхат, номлар рўйхати, шунингдек, фан, техника, ҳуқуқ ва

иктисодиёт соҳасида қўлланиладиган муайян термин ва категория номларининг рўйхати» – деб кўрсатилган. П.П.Нишонов «Бирор предмет ёки воқеликка қўйилган термин аввало, шу предмет ёки воқеликка таъриф ва тасниф беради. Номенклатурада эса бу нарса кузатилмайди. Уларнинг функцияси нарса ва предметларни номлаш билан чегараланади. Демак, «термин» номенклатурага нисбатан кенг ва аниқ тушунча бўлиб махсус вазифадаги сўз маъносини берса, «номенклатура» ўзаро ўхшаш бўлган предмет ва тушунчаларни номлаш учун хизмат қилувчи атамадир» деб фикр билдиради [1; 215].

Ҳуқуқ соҳасидаги терминларни ҳам ўзига хос жиҳатлари борлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. А.Курганов таъкидлаганидек, ҳуқуқий терминология ўзига хос такрорланмас тадқиқот объекти ҳисобланади, чунки у бошқа терминлар тизимига қараганда қўлланиш соҳаларининг ниҳоятда турлитуманлиги билан ажралиб туради [2; 295].

Халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминларга назар ташлайдиган бўлсак, аввало шуни таъкидлаш жоизки, ҳуқуқ динамик хусусиятга эга воқелик бўлиб, ижтимоий муносабатлар тараққий этиш баробарида доимий ривожланишда бўлади. Халқаро майдондаги кескин ва жадал суръатлар билан рўй бераётган ўзгаришлар халқаро ҳуқуқнинг халқаро гуманитар ҳуқуқ, инсон ҳуқуқларининг халқаро ҳуқуқи, халқаро космик ҳуқуқ, халқаро жиноят ҳуқуқи, халқаро экология ҳуқуқи, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ҳуқуқи ва шу каби бошқа янги соҳаларини юзага келтирмоқда.

Халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминлар ва лексик бирликлар генетик, структур-морфологик, структур-синтаксик ва семантик нуқтаи-назардан тизимли равишда таҳлил қилинмаган. Ўзбекистон мустақилликка эришган даврдан кейин кириб келган терминлар ҳозиргача халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминлар тизимидаги лақуналарни (етишмаган тушунчаларни) тўлдириб келмоқда. Шу ўринда, инглиз тили халқаро ҳуқуқ терминологияси ва лексик бирликлар тизими жуда юқори даражада кенг ва ҳар томонлама ўрганилганлиги билан ажралиб туради ҳамда бошқа тиллар, жумладан ўзбек тилига ўзлаштириш учун самарали манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек тилида халқаро ҳуқуқ соҳасига оид терминларни тадқиқ этишда ушбу терминларнинг бир қатор ўзига хос жиҳатлари борлигини инобатга олиш лозим. Буларга тизимлилик, халқаро ҳуқуқ соҳасидаги тушунчаларнинг тўлиқ камраб олинганлиги, зиддиятли эмаслиги, нисбатан барқарорлиги, очиқлиги ва динамик хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Шунингдек, халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминларнинг яна бир жиҳати – бу уларнинг халқаро хусусиятга эгалигидир. Ваҳоланки, айнан ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий соҳаларда халқаро-ҳуқуқий алоқалар амалга ошади. Шу

сабабли, турли халқлар ва турли тил ташувчиларининг ўзаро бир-бирини тушуниши муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминларнинг шаклланишида ўзбек тили ўзининг ички имкониятларидан кенг фойдаланади. Ваҳоланки, ўзбек тили терминлари тизимининг ривожланиши, шаклланиши ва такомиллашувида шу тилнинг ички имкониятлари асосий ролни ўйнамоқда. Жамиятимизда содир бўлаётган ўзгаришлар, шу жумладан суд-ҳуқуқ ва халқаро оммавий ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар, Ўзбекистоннинг жадал суръатлар билан жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви тилнинг ички имкониятларидан максимал фойдаланишни тақозо этмоқда.

Бунда ички имконият дейилганда, аффиксация ва синтактик усул билан сўз ясалиши ҳақида фикр юритилмоқда. Профессор, О.Ахмедовнинг фикрича, аффиксация орқали сўз яшаш инглиз ва ўзбек тилларида махсулдор усул ҳисобланади ва у икки асосий гуруҳга бўлинади:

- 1) суффикслар орқали;
- 2) префикслар орқали сўз яшаш.

Аффиксация усулида лексемалар маълум кўшимчалар ёрдамида ифодаланади. Бу морфологик ифодаланиш дейилади. Суффикс ва префикслар морфологик нуктаи назардан сўз ясовчи элементлар ҳисобланади, ёрдамчи морфемалар, сўз ясовчи формантлар ўзларида тилнинг энг кичик сўз ясовчи, “қурилиш” элементларини акс эттиради[4; 16].

Ўзбек тили халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминларининг ясалишида, уларни инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилишда куйидаги, *-лик, -чилик, -гар, -дор, -увчи, -чи* аффикслар фаол иштирок этади. Масалан, *адвокатлик, жосуслик; террорчилик, давлатчилик, миллатчилик; жавобгар, даъвогар; айбдор, гумондор, манфаатдор; жиноятчи, терговчи, ижрочи.*

Шунингдек, ўзбек тилида *-и (-иш)* кўшимчаси ҳам халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминларни шакллантиришда фаол термин ясовчи вазифани ўтайди. Мисол учун, *ёлланши, қийнаш, қўрқитиш, тайинлаш, ўғирлаш, таҳқирлаш, алдаш, мажбурлаш.*

Бундан ташқари, ҳозирги кунда *-в* кўшимчаси ҳам юридик терминологияда ва халқаро ҳуқуқ соҳасида термин ясовчилик функциясини бажараётганлигини кўриш мумкин. *Сайлов, суриштирув, судлов, тинтув, қидирув, айблов* каби юридик терминлар ана шу кўшимчанинг маҳсулидир.

Халқаро ҳуқуқ соҳасидаги терминларнинг **синтактик усул** билан ясалиши ҳақида гап борганда, аввало ўзбек тилининг юридик терминологиясида яқка сўзли терминларга нисбатан бирикмали, яъни таркиби икки ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган терминлар салмоқли ўринни эгаллашини қайд этиш

керак.

Аёнки, тилшуносликда жами термин ва тушунчаларни туб ва кўшма, ясама лексемалар воситаси билангина ифодалаб бўлмайди. Ясама сўзлар содда ва кўшма сўзларга бўлинади. Кўшма сўзлар эса имло қондасига кўра кўшиб ёки ажратиб ёзилади. Айни шундай ҳолатда сўз бирикмаларидан кенг фойдаланилиши табиийдир [3; 92-93].

Оддий қилиб айтганда, синтактик усул билан термин ясалиши деганда сўз бирикмасининг сўзга айланиши тушунилади. Маълум бир сўз бирикмаси ягона лексик маъно касб этиши натижасида синтактик бирликдан лексик бирликка айланиши лексикализация жраёни деб аталади. Лексикализация – бу тилнинг алоҳида элементининг (морфема, сўз шакли), сўз бирикмаларининг алоҳида мустақил сўзга ёки фразеологик бирликка айланишидир[5].

Таъкидлаш жоизки, лексикализация усули юридик, шу жумладан халқаро ҳуқуқ соҳасига оид терминларни ҳосил қилишда фаол иштирок этади. Бинобарин, бирикма ҳолидаги юридик терминлар жуда кўп ва ясалиш жиҳатдан хилма-хил кўринишларга эга. Бунга мисол қилиб *халқаро шартнома, халқаро инсон ҳуқуқлари, халқаро гуманитар ҳуқуқ, халқаро суд, халқаро экология ҳуқуқи, инсониятга қарши жиноятлар, трансчегаравий жиноятлар, кибер жиноятчилик* каби терминларни келтириб ўтиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек тилида юридик терминлар, шу жумладан халқаро ҳуқуқ терминлари асосан **от+от**, **сифат+от**, **от-харакат** қолипида ясалади. Масалан, *иш вақти, давлат суверенитети, маданий мерос, мустақил давлат, одам ўзгирлаш, жазо тайинлаш, пора бериш, пора олиш* кабилар.

Хулоса қили таъкидлаш мумкинки, ўзбек тили халқаро ҳуқуқ терминологиясини тадқиқ этиш нафакат назарий жиҳатдан, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга. Халқаро ҳуқуқ терминларини ҳосил қилишнинг энг самарали усуллари – бу аффиксация ва синтактик усуллардир. Ўзбек тилида аффикслар асосан отларга қўшилади ҳамда терминларнинг шаклланишида *-лик, -чилик, -гар, -дор, -увчи, -чи, -и (-иш), -в* аффикслар фаол иштирок этади. Халқаро ҳуқуқ соҳасига оид терминларни ҳосил қилишда лексикализация усули фаол иштирок этади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Абдуллаева Ш.Н. Тилшуносликда терминология масалаларига оид назарий қарашлар //НамДУ илмий ахборотномаси. <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss5/36>. -2019 йил. 5-сон.
2. www.journal.fledu.uz- "O'zbekistonda xorijiy tillar" ilmiy-metodik elektron jurnal. -№ 4 (12). -2016.

3. Ахмедов О.С. Инглиз ва ўзбек тилларида солиқ ва божхона терминларининг лингвистик таҳлили ва таржима муаммолари: Филология фанлари докт. дисс. Тошкент, 2016.
4. Ахмедов О.С. Инглиз ва ўзбек тилларида солиқ ва божхона терминларининг лингвистик таҳлили ва таржима муаммолари: Филология фанлари докт. дисс. автореф. Тошкент, 2016.
5. Глинкина Л.А. Заметки о лексикализации и грамматикализации в аспекте лингводидактики // Вестник ЧелГУ. 2016. №4 (386). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zametki-o-leksikalizatsii-i-grammatikalizatsii-v-aspekte-lingvodidaktiki> (дата обращения: 13.04.2022)
6. Нишонов П. Француз ва ўзбек тиллари юридик терминологиясининг қиёсий-типологик тадқиқи. Ном. дисс.. автореферати. – Тошкент, 2009.
7. Ташметова, А. (2022). Хоҳиш – истак категориясининг грамматик ва лексик воситалар ёрдамида ифодаланиши. Scienceproblems.Uz, 1(4), 6. <https://doi.org/10.47390/B1342142022N6>
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғриси”даги Фармони// <https://lex.uz/docs/5841063>
9. Усмонов С. Юристининг нутқ маданияти. - Тошкент.: 2007.
10. Хижняк СП. Юридическая терминология: формирование и состав. – Саратов, 1997.
11. Hamzayev, H. (2020). Chet tili og'zaki nutqi ta'limida ahamiyatli omillar. Scienceproblems.Uz, 1(1). <https://doi.org/10.47390/A1342112020N13>.